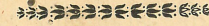
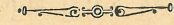

સમુદ્રયાન શાસ્ત્રાર્થ.

(કાશી ક્ષેત્રના પંડિતોનો નિર્ણય.)

તા. ૩૧ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૫ ના “ગુજરાતી” પરથી.

સમુદ્રયાન શાસ્ત્રાર્થ

બે બાલ.

આધુનિક સુધારાના તોફાની મોજના વમળમાં ધસડાઇ મુખ્ય શહેર મધ્યે દ્વારકાના શ્રીમાન શંકરાચાર્યજીએ આપેલા પ્રાયશ્ચિત વિચારને આધારે કપોળ વણિક જ્ઞાતિનો એક ભાગ વિલાયત જઇ આવેલા બે કપોળ ગૃહસ્થો સાથે સંવત ૧૯૬૧ ના પૌષ વદ ૬ ને ગુરુવારે એક પંક્તિએ જમ્યો હતો. અને તેને પૂછડે તણાઇ સુરતના વણિક મહાજનનો મોટો ભાગ વૈષ્ણવાચાર્યોની મના છતાં, વિલાયતગંતા, તેમજ તેના સંસર્ગીઓ સાથે, ગયા ચૈત્ર શુદ્ધ ૭ ને શુધવારે એક પંક્તિએ જમ્યો હતો. આથી આજ કાલ ગૂજરાત પ્રાંતના વણિકો, તેમાં પણ મુખ્ય કરીને મુંબઈના વણિકો મધ્યે, વિલાયત ગમન વિષયક ચર્ચા અતિ જોશથી ચર્ચાઇ રહી છે, એવા સમયે ધર્મશાસ્ત્રને જાણનારા આચાર્યવર્તના મહાન વિદ્વાનોનો એ સંબંધમાં શું નિર્ણય પ્રકાશ થયો છે, તે જાણવાની દરેક ધર્માગ્રહીને જાણસા ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ, તેથી તે પ્રકટ કરવો ઉચિત ધારીએ છઇયે. જે ઉપરથી દરેક સમજી મનુષ્યની ખાત્રી થયા વગર રહેશે નહિ કે કવિ સામળ ભટ્ટનો “સાહસ કર્મ” કરવા સંબંધી યોગ્ય અતિ મનન કરવા યોગ્ય છે. વણિકોએ સ્વધર્મ પાળવામાં જેટલું ઢીલાપણું પ્રકટ કર્યું છે, તેથી ઉલટું તેઓએ પારકા દુર્ગુણો ગ્રહણ કરવામાં અતિ ઉતાવળીઆપણું બતાવ્યું છે. એ ધણુંજ શોચનીય છે.

કાશીના પંડિતોની સલાહ.

જેમ કપોળ વણિક જ્ઞાતિના કેટલાક પુરુષોની ઇચ્છા સ્વજ્ઞાતિના વિલાયતગંતા સાથે સ્વદેશ પાછા ફર્યા પછી, કેટલોક સમય અવ્યવહાર્ય રહી વર્ચ્યા બાદ ખાનપાનાદિ સર્વ વ્યવહાર કરવાની થઇ, તેમ બિહાર પ્રાંતના સારન જિલ્લાના કેટલાક કાયસ્થ પુરુષોની સ્વજ્ઞાતિના વલિયા જિલ્લાના રહિશ ૩૦ ગણેશપ્રસાદ, જેઓ વિલાયત જઇ સ્વદેશ પાછા ફર્યા હતા, તેઓની સાથે ખાનપાનાદિ સર્વ વ્યવહાર કરવાની ઇચ્છા થઇ હતી, એવું “બિહાર ટાઇમ્સ” ના તા. ૧૫ એપ્રિલ સને ૧૯૦૪ ના એક પરથી માલમ પડતાં, બાબુ દુર્ગાપ્રસાદ તથા બાબુ યદુનાથ સહાય તરફથી,

વિલાયતગંતા સાથે ખાનપાનાદિ સર્વ વ્યવહાર કરવો ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર છે કે નહિ? તે માટે વિચાર કરવા, સારન જિલ્લાની કાયસ્થ જ્ઞાતિની એક સભા તા. ૨૯ મે સને ૧૯૦૪ તથા તા. ૩૦ મે સને ૧૯૦૪ ના દિવસોએ પંચ મંદિરમાં યોજાવાવામાં આવી હતી. સભામાં વિચાર કરવાનો વિષય ધર્મશાસ્ત્રને આધીન હોવાથી, ધર્મશાસ્ત્રને જાણનારા મહાન વિદ્વાનોને પણ આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા. સભામાં બે હજારથી વધુ કાયસ્થો ઉપરાંત કાશી નિવાસી જગદ્વિજ્યાત મહામહોપાધ્યાય શ્રી પંડિત શિવકુમાર શાસ્ત્રીજી; નિખેજ (જિલ્લા આરા) નિવાસી શ્રી પંડિત શિવનારાયણ ઓઝા શાસ્ત્રીજી; મૌજે હાસાપૌર (જિલ્લા સારન) નિવાસી શ્રી પંડિત ત્રિવિક્રમ ત્રિવેદીજી; ઝોઆ (જિલ્લા સારન) નિવાસી શ્રી પંડિત હરિવંશદત્ત મિશ્રજી; છપરા જિલ્લા સ્કૂલના હેડ પંડિત સાંખ્યયોગ-વ્યાકરણ સાહિત્યાચાર્ય શ્રી પંડિત રઘુનંદન ત્રિપાઠીજી; પટના કૉલેજના સંસ્કૃતાધ્યાપક કાવ્ય તીર્થ શ્રી પંડિત દેવદત્ત ત્રિપાઠીજી; નિખેજ (જિલ્લા આરા) નિવાસી શ્રી મહેશ્વરદત્ત ઓઝાજી; શ્રી પંડિત રામચન્દ્ર મિશ્રજી તથા અન્ય પંડિત મહોદય ગણો પણ હાજર હતા. સભા પતિ બાબુ યદુનાથ સહાયની સવિનય વિનંતિથી સમસ્ત પંડિત મંડળીતી સંમતિથી ઉક્ત વિષય સંબંધી જે વ્યવસ્થા નક્કી થઇ હતી, તે કાશી નિવાસી જગદ્વિજ્યાત મહામહોપાધ્યાય શ્રી પંડિત શિવકુમાર મિશ્રે સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યાન રૂપે સંભળાવી હતી. એ નકકી થયેલી વ્યવસ્થા સંસ્કૃતમાં છૂટી છપાઇ છે અને તેનો ભાષાનુવાદ સર્વની જાણ માટે ગૂજરાતી ભાષામાં પ્રકટ કરીએ છઇયે.

કાશીના પંડિતોનો પરદ્વીપ ગમનના સંબંધમાં

શાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય.

સાંપ્રત (આજ કાલ) સમુદ્રયાન (વહાણ, આગળોટ)થી દ્વીપાંતર (યુરોપ, અમેરિકા) જનારા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય અને અબાલ શૂદ્ર (કે જેનું અડકેલું પાણી ત્રેવણિકા પીએ છે.) તેમને પોતપોતાની ન્યાત જાતમાં વ્યવહાર (એક પંક્તિ ભોજનાદિ ક્રિયા)ની યોગ્યતા છે કે નહિ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં ધર્મશાસ્ત્રનો શો સિદ્ધાંત છે તે દેખડાવવામાં આવે છે.

આ ટુકણે દ્વીપાંતર ગમન (યુરોપ, અમેરિકામાં જવા) દ્વિજ જાતિને પતિત કરનારાં કયાં કયાં કર્મોનો સંભવ છે, તે પ્રથમ તપાસીએ. દ્વીપાંતર ગમન સમુદ્રયાન (વહાણ, આગળોટ) વગર થઇ શકતું નથી માટે પ્રથમ સમુદ્રયાન, ૨ મ્લેચ્છની સાથે ભોજન, ૩ મ્લેચ્છનું એકું ભોજન, ૪ મ્લેચ્છે રાંધેલા અન્નનું ભોજન, ૫ મ્લેચ્છ સ્પૃષ્ટ (અડકેલું) ભોજન, ૬ મ્લેચ્છ દેશમાં વાસ વગેરે ઘણા નાના મોટા દોષો બનવાનો સંભવ.

અવશ્ય છે; એટલા માટે ઉપર જણાવેલાં મુખ્ય કમોંમાંના એક એકને માટે જુદો જુદો આધાર લખીને વ્યવસ્થા વિચાર (નિર્ણય)નો આરંભ કરવામાં આવે છે.

સમુદ્રયાન સંબંધી વિચાર.

આ બાબતમાં જે કે મિતાક્ષરામાં લખેલું મહર્ષિ ઔધાયનનું “સમુદ્રયાનં બ્રાહ્મણસ્ય ન્યાસાપહરણં સર્વાપર્ણ્યૈર્વ્યવહરણં મૂમ્યનૃતં શૂદ્રસેવા યથ્શ શૂદ્રાયામભિજાયતે તદપત્યં ચ ભવતિ તેષાન્તુ નિર્દશઃ ચતુર્થકાલં મિતમોજિનઃ સ્યુરપોમ્યુપેયુઃ સવનાનુકલ્પં સ્થાનાસનામ્યાં વિહરન્ત એતૈસ્ત્રિભિર્વૈષ્ણૈસ્તદપદ્મન્તિ પાપમ્” इति ॥ અર્થ જે લોક સમુદ્રયાન, બ્રાહ્મણની થાપણ ઝોળવે, ગમે તે વસ્તુનો વેપાર કરે, જમીનની બાબતમાં જુદી સાક્ષી આપે, શૂદ્રોની ચાકરી કરે, શૂદ્ર સ્ત્રીનો સંગ કરે, શૂદ્ર સ્ત્રીમાં પુત્ર પેદા કરે, એ કમોંને કરે છે એને માટે એવું પ્રાયશ્ચિત્ત છે કે, જેમ યજ્ઞમાં ઋત્વિક લોક ધરનું સર્વ કામકાજ છોડીને ફક્ત યજ્ઞનું કાર્ય કરે છે, તેમ ઉપલાં કમોં કરનાર બીજા બધો વ્યાપાર છોડીને નિલ ત્રિકાળ સ્નાન સંધ્યા તથા એથે પહોરે થોડું ભોજન કરે એમ ત્રણ વર્ષનું વ્રત કરવાથી તે લોક ઉક્ત પાપનો નાશ કરી શકે છે. અર્થાત્ ઉક્ત પાપના અન્તર્ગત એકેક પાપ કરનારને ઉપરોક્ત ત્રણ ત્રણ વર્ષનું વ્રત પ્રાયશ્ચિત્ત છે.*

આ પ્રમાણથી સમુદ્રયાન કરનાર બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોને માટે એક પ્રકારના નિયમથી યુક્ત ત્રણ વર્ષનું વ્રત પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે. આ વાક્યમાં બ્રાહ્મણસ્ય એ શબ્દનો અન્ય ન્યાસાપહરણ શબ્દની અંદર રહેલા ન્યાસ પદાર્થમાં છે, માટે એનો અર્થ બ્રાહ્મણની થાપણ ઝોળવવી એવો થાય છે. તથાપિ બૃહન્નારદમાં કહ્યું છે કે “સમુદ્રયાતુઃ સ્વીકારઃ કમણ્ડલુવિધારણમ્ । દ્વિજાનામસર્વર્ણસુ કન્યા-સૂપમયમસ્તથા ॥ इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥” અર્થ સમુદ્રમાં (વહાણ આગળેાટથી) જનારા બ્રાહ્મણાદિક વર્ણોનો સ્વીકાર અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્ત પછી પણ એમની સાથે વ્યવહાર (એક પંક્તિ ભોજનાદિ ક્રિયા), કમંડલુંનું ધારણ, દ્વિજોનો અન્ય વર્ણની કન્યા સાથે વિવાહ, આદિ કેટલાએક ધર્મો કલિયુગમાં ઋષિ-યોગે વર્જિત કર્યા છે. આ ઉપરથી કલિકાલમાં નૌકાદ્વારા સમુદ્રમાં યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં જનાર બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોએ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પણ પોતાપોતાની ન્યાત જાતમાં (ખાન પાનાદિ) વ્યવહાર નહિ કરવો જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ બૃહન્નારદીય વાક્યથી સમુદ્રયાન દ્વારા દ્વીપાન્તર ગમનનો નિષેધ ચારે વર્ણોને માટે મળે છે, તોપણ આ ઠેકાણે એમ કહી શકાય છે

* અન્ય યુગોમાં દ્વીપાન્તર જનાર પુરુષ ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થતા હતા, તે પછી સજાતીય વ્યવહારમાં તેઓને લેવામાં આવતા હતા, પરંતુ કલિકાલમાં એના સ્વીકારનો નિષેધ હોવાથી તથા યથોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત ન બની શકવાથી એ વ્રતથી શુદ્ધ થયા પછી પણ વ્યવહારમાં લઈ શકાતા નથી.

કે “બૃહન્નારદ”નું વચન સામાન્ય છે. અને “હેમાદ્રિ”માં લખેલું “આદિત્ય પુરાણ”નું વચન વિશેષ છે. મીમાંસાની રીતે સામાન્ય વાક્યનું તાત્પર્ય વિશેષમાં માનવામાં આવે છે, તેથી “આદિત્યપુરાણ”ના વાક્યનાં અનુરોધથી “બૃહન્નારદ” વાક્યનું પણ તાત્પર્ય એજ કહેવું ઉચિત છે કે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય એ ત્રૈવર્ણિકને માટે સમુદ્રયાન નિષેધ છે; નહિ કે સત્ શૂદ્રોને માટે પણ. “હીક છે, પરંતુ શૂદ્ર સંબંધી સમુદ્રયાનના નિષેધ માત્રના ખંડનથી જ સત્ શૂદ્રોને માટે યુરોપાદિ ગમન ન્યાત જાતના વ્યવહારને પ્રતિબંધકતા કહેવામાં આવી છે. દ્વિજોને માટે સમુદ્રયાનનો નિષેધ હોવાથી પ્રતિબંધકતા કહેવામાં આવી છે. દ્વિજસ્યાઘૌતુ નૌયાતુઃ શોધિતસ્યાપિ સંગ્રહઃ । સત્ર-“આદિત્યપુરાણ” માં કહ્યું છે કે-દ્વિજસ્યાઘૌતુ નૌયાતુઃ શોધિતસ્યાપિ સંગ્રહઃ । દીક્ષા ચ સર્વેષાં કમણ્ડલુવિધારણમ્ ॥ યતેઃ સાયં ગૃહસ્થત્વં સૂરિભિસ્તત્ત્વદશિભિઃ । એતાનિ લોકમુખ્યર્થ કલેરાદૌમહાત્મભિઃ । નિવર્તિતાનિ કર્માણિ વ્યવસ્થાપૂર્વકં બુધૈઃ ॥ અર્થ-કલિયુગમાં વહાણ વગેરેમાં એસી મહાસાગરમાં જનાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્યોનો પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પણ સ્વીકાર (ન્યાત જાતનો વ્યવહાર) સર્વ વર્ણોની યજ્ઞમાં દીક્ષા, કમંડલુંનું ધારણ, ઇત્યાદિ લખીને યતિએ જ્યાં સંધ્ય પડે ત્યાં જ મુકામ કરવો વગેરે કમોંને વર્ણશ્રમ ધર્મની રક્ષાદ્વારા લોકરક્ષ થવા માટે તત્વદર્શી મહાત્મા ઋષિ લોકોએ કલિના આરંભમાં એકઠાં મળીને સર્વની સંમતિ પૂર્વક વર્જિત કર્યા છે.*

* જે કે દ્વારકા, જગન્નાથપુરી વગેરે તીર્થોમાં સમુદ્રયાનદ્વારા જનાર ત્રૈવર્ણિકને પણ સમુદ્રયાનનું પાપ આ વચનથી લાગુ પડે છે, તોપણ “એકત્રકૃતઃ શાસ્ત્રાર્થોઽન્યત્ર પ્રવર્ત્તે” (એક જગાએ કરેલો શાસ્ત્રાર્થ તેની સજાતીય બીજી જગાએ પણ લાગુ પડે છે) એ ન્યાય મુજબ પ્રશ્ન કર્તાએ જાણવું જોઈએ કે અંગ, બંગાદિ દેશ જનાર માટે ઋષિ મુનિયોએ એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે અજ્ઞવજ્ઞકલિજ્ઞેષુ સૌરાષ્ટ્રમગધેષુ ચ । તીર્થ યાત્રાં વિના ગત્વા પુનઃ સંસ્કારમર્હતિ ॥ અર્થ અંગ, બંગ કલિંગ, સૌરાષ્ટ્ર અને મગધ દેશમાં તીર્થયાત્રા વિના જનારે, ત્યાંથી પાછા સ્વદેશમાં આવે ત્યારે ફરી સંસ્કાર કરવો (જનોઈ પહેરવી). તેજ વ્યવસ્થા આ ઠેકાણે પણ સમજવી કે તીર્થયાત્રા સિવાય સમુદ્રયાનમાં પાપ થાય છે.

અથવા દ્વારકાદિ તીર્થયાત્રાને માટે ધર્મશાસ્ત્રકારોનાં સાક્ષાત્ વચન છે, તો એ તીર્થયાત્રા સમુદ્રયાન વિના થઈ શકતી નથી, એટલા માટે દ્વારકાદિ તીર્થયાત્રામાં સમુદ્રયાન દોષદાયક નથી.

ત્રીનું સમાધાન એ છે કે નાન્તરીયક ન્યાયથી અર્થાત્ જેમ અશ્વમેધ કરવામાં તથા યુદ્ધ વગેરે કમોંમાં અનેકાનેક પ્રાણીઓની હિંસાજન્ય પાપ થાય છે, તોપણ અશ્વમેધ થી પુણ્ય પર્વત પેદા થાય છે, એટલા માટે અશ્વમેધ કરવામાં આવે છે. તેમજ

આ રીતે ચીન જાપાન આદિ દેશોમાં જનારને પણ સમુદ્રયાનનું પાપ તુલ્ય ગણવું જોઈએ. એવા દેશમાં જનારને સમુદ્રયાન અલપ પાપનું કારણ થશે કે જ્યાં ઉપવાસ પૂર્વક સમુદ્રયાનમાં મુસાફરી થઈ શકે છે. (આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થઈ ચુક્યું કે સમુદ્રમાં વહાણ આગબોટાદિ મારફતે યુરોપ, અમેરિકા જનારાઓને સમુદ્રયાનનું પાતક લાગે છે અને તેઓનો કલિકાલમાં પ્રાપ્તિ થઈ કીધા બાદ પણ ન્યાત જાતના ખાનપાનાદિ વ્યવહારમાં સ્વીકાર થઈ શકતો નથી.)

આ ઉકાણે સમુદ્રયાનમાં પાપ થાય છે, તોપણ દ્વારકાદિતીર્થયાત્રાથી પુણ્ય રાશિ પેદા થાય છે, તેટલા માટે તીર્થયાત્રામાં સમુદ્રયાન વધારે દોષદાયક સમજવામાં આવતું નથી.

ચોથું સમાધાન. કૂપખાનક ન્યાયથી તપાસીએ, અર્થાત્ જેમ કૂવો ખોદવામાં અનેક જીવહત્યા થાય છે, તોપણ એ કૂવાના જલપાનથી હજારો પ્રાણીઓની તૃપ્તિદારા પુણ્યપુન પેદા થાય છે, તે કારણથી ધર્મોત્તમા લોકો કૂવો ખોદાવે છે. તેમજ આ ઉકાણે સમુદ્રયાનમાં પાપ થાય છે, તોપણ તીર્થયાત્રામાં તેથી કેટલુંક વધારે પુણ્યપુન પેદા થાય છે, તેટલા માટે ધર્મોત્તમા પુરુષ સમુદ્રયાન દોષ વિધાયક નથી સમજતા.

પ્રશ્ન-સત્ય ત્રેતા આદિ યુગોમાં આ દેશ નિવાસી દ્વીપાન્તરમાં જતા હતા, ત્યારે ઋષિયોએ શામાટે કલિયુગમાં સમુદ્રયાનનો નિષેધ કર્યો?

ઉત્તર-ઋષિયોની આજ્ઞામાં આસ્તિકગણ તો શંકા હાવતાજ નથી, કેમકે ઇલાં તો મહર્ષિઓનો એ સિદ્ધાંત છે કે:- તે સર્વોર્થેષ્વરીમાંસ્યે તામ્યાં ધર્મો હિ નિર્વિભૌ ॥ શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓના અર્થોમાં તર્ક કરવો જ ન જોઈએ કેમકે એથીજ ધર્મ નિકળ્યો છે. અર્થાત્ શ્રુતિ સ્મૃતિ ધર્મનું સ્વરૂપ ન બતાવે તો કેવળ તર્કથી આપણે કોઈ ધર્મ જાણી શકીએ નહિ.

ખીનું સમાધાન એ પણ છે કે સત્યયુગાદિમાં હાડકાંમાં પ્રાણ રહેતો હતો, તે કારણથી તે લોકો મહિનો જે મહિના અત્ર ન મળે તોપણ ક્ષીણ થતા નહતા અને હમણાં તો કેવળ અત્રમાંજ પ્રાણ રહેા છે. જે અત્ર ખાધા પી સાંજ પડે તો કેવી વ્યાકુળતા થાય છે તે તો સૌ કોઈ જાણે છે. એટલા માટે કલિના આરંભમાં મહર્ષિ લોકોએ ભેગા મળી સર્વની સંમતિ પૂર્વક વર્ણાશ્રમ ધર્મની રક્ષા માટે દ્વીપાન્તર ગમન વર્જિત કર્યું છે, કેમકે ત્યાં જનારને ભોજનાદિ અનેક સંસર્ગ થયા વિના રહે નહિ અને ભોજનાદિ સંસર્ગથી વર્ણાશ્રમ ધર્મ અષ્ટ થઈ જશે. (માટે દ્વીપાન્તર ગમન કલિયુગમાં વર્જિત કર્યું છે.)

વળી ત્રીજા સમાધાન તરફ દૃષ્ટિ કરો કે અન્ય યુગોમાં દ્વીપાન્તરવાસી કુરાચાર માત્ર રાખતા હતા, પણ તે લોકો વૈદિક ધર્મમાં તત્પર થઈ યજ્ઞ, દાન, તપ આદિ સર્વ ધર્મોનું આચરણ કરતા હતા. જુઓ લોકેશ રાવણ આજ્ઞાણ હતો. ત્યાં જે યજ્ઞ દાન આદિ ધર્મ કાર્યો થતાં હતાં તે રક્તી રાય સૂધી સર્વ રામાયણ વાંચનારને જાણીતી વાત છે. આજ કાલની પેઢે અષ્ટાચાર એ દ્વીપોમાં પણ ન હતા, તેથી એ યુગોમાં એ દ્વીપોમાં ચાતુર્વર્ણિકની આવજ હતી. કલિ કાલમાં એ દેશોની મ્લેચ્છમયતા જોઈને મહર્ષિઓએ વર્જિત કર્યું હશે એમ સિદ્ધ થાય છે.

મ્લેચ્છ સહસોજન સંબંધી વિચાર.

આ બાબતમાં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યનું વચન છે કે “બ્રહ્મહ મુઘપઃ સ્તેન-સ્તયૈવ ગુરુતત્પગઃ । एते महापातकिनो यश्च तैस्सह संवसेत् ॥ एभिस्तु संवसेत् यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ॥ अर्थ-બ્રહ્મ (બ્રહ્મહત્યારો) મઘપી (દાર પીનાર) સ્તેન (ચોર) ગુરુ તત્પગ (ગુરુ વગેરે મોટાની સ્ત્રીનો સંગ કરનાર) એ ચાર મહા પાતકી છે. પાંચમો એમનો સંસર્ગ પણ મહાપાતકી છે. એવા મહા પાતકીની સાથે વર્ષ સુધી જે સંસર્ગ કરે, તે પુરુષ તેની સમાન થઈ જાય છે. બ્રહ્મહ આદિ ચાર મહાપાતકીઓની તુલ્ય એમના સંસર્ગને પણ મહાપાતકી ગણવા જોઈએ અને એવા મહાપાતકીના શોધક પ્રાયશ્ચિત્તના અનુદાનથી સંસર્ગની શુદ્ધિ થાય છે, એમ યાજ્ઞવલ્ક્યે આ વાક્યથી કહ્યું છે. મનુજીએ પણ મહાપાતકો તથા તેનાં પ્રાયશ્ચિતો લખીને લખ્યું છે કે યો યેન પતિતેનૈષાં સંસર્ગ યાતિ માનવઃ । સ તસ્યૈવ વ્રતં કુર્યાત્ તત્સંસર્ગવિશુદ્ધયે ॥ આવા મહાપાતકીઓમાંના જે મહાપાતકીની સાથે જે પુરુષ સંસર્ગ કરે છે, તે સંસર્ગ પોતાની શુદ્ધિને માટે મૂળ પાતકી (કે જેનો એ સંસર્ગ થયો હોય)ના શોધક પ્રાયશ્ચિત્તનું સન્નતિય પ્રાયશ્ચિત્ત કરે. અર્થાત્ જે પ્રાયશ્ચિત્તથી મૂળ પાતકી શુદ્ધ થાય છે, તે પ્રાયશ્ચિત્તથી એનો સંસર્ગ (પણ) શુદ્ધ થાય છે. આ બાબતમાં વ્યાસજી પણ કહે છે કે “યો યેન સંવસેદ્ વર્ષં સોપિ તત્સમતામિયાત્ । પાદહીનં ચરેત્ સોપિ તસ્યતસ્ય વ્રતં દ્વિજઃ ॥ અર્થ-જે, જે પાતકીની સાથે એક વર્ષ સંગ કરે છે, તે એ પાતકીની બરાબર થઈ જાય છે અને તે સંસર્ગ પોતાની શુદ્ધિને માટે મૂળ પાતકીના શોધક પ્રાયશ્ચિત્તથી એક પાદ ઓછું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે. આમાં પાતકીનો એક વર્ષ સંસર્ગ કરવા છતાં પણ સંસર્ગીએ પાતકીથી એક પાદ ઓછું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, એવી રીતે વ્યાસજીનો જે અનુગ્રહ છે, તે પણ કોઈ સંસર્ગીના વિશેષ વિષયમાં છે, સર્વ સંસર્ગીના વિષયમાં નથી એમ મયૂખકારનો લેખ છે. શૂલપાણિ વગેરે ગ્રંથકારોનો મત એવો છે કે એ વ્યાસનો અનુગ્રહ સર્વ સંસર્ગી માટે છે, પરંતુ “સ તસ્યૈવ વ્રતં કુર્યાત્” ઇત્યાદિ વચન પ્રાયશ્ચિત્તની સન્નતિયતા બોધક છે. અર્થાત્ તે સંસર્ગી પણ જેનો સંસર્ગ કર્યો હોય તેના કર્તવ્ય પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુદાન કરે. દાખલા તરીકે બ્રહ્મહાદિ પાતકીનું જે દ્વાદશાબ્દ વ્રત પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તે જ પ્રાયશ્ચિત્તનું સન્નતિય પાદન્યૂન પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રહ્મહનાદિના સંસર્ગીનું પણ છે. એ વિષયમાં હાલ વિચાર કરવાની કંઈ જરૂર નથી, તેથી તેનો વિશેષ વિચાર હાલ કરવામાં આવતો નથી. અહિં યાજ્ઞવલ્ક્યે જે સામાન્યરૂપથી એક વર્ષનો સંસર્ગ પાતકીની સમાન ગણવામાં કારણ લખ્યો છે તે બૃહસ્પતિ તથા દેવલ વાક્યથી પણ સિદ્ધ થાય છે. બૃહસ્પતિ વાક્યમાં કહ્યું છે કે “एकशय्यासनं पङ्क्तिभाण्डपत्तयन्त्रमिश्रणम् । याज-

નાધ્યાપને યોનિસ્તથા ચ સહમોજનમ્ ॥ નવધા સંકરઃ પ્રોક્તો ન કર્તવ્યોઽધર્મઃ સહ ॥
અર્થ-એક શય્યા (એક પલંગપર સૂવું), એક આસનપર બેસવું, એક પંકતિ,
એક વાસણુ, એક રસોડામાં જમવું, યાજન, અધ્યાપન, વિવાહ, અને એકદું
જમવું એ નવ પ્રકારના સંસર્ગ કહ્યા છે. અને એ સ્વવર્ણથી ઉતરતી
વર્ણ સાથે નહિ કરવાં જોઈયે. તેમજ દેવલ સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે “યાજનં
યોનિસમ્બન્ધં સ્વાધ્યાયં સહમોજનમ્ । કૃત્વા સઘઃ પતત્યેવ પતિતેન ન સંશયઃ ॥
અર્થ-યાજન (યજ કરવા), વિવાહ, અધ્યાપન, સહ ભોજન એ ચારે સંસર્ગ
પતિતોની સાથે કરવાથી યાતુર્વણિક સઘઃ (તરતજ) પતિત થાય છે, એમાં
કંઈ પણ સંદેહ નથી. હવે બૃહસ્પતિ વાક્યમાં જે એક શય્યા, એકાસનમાં
બેસવું, એક પંકતિ, એક વાસણુ, એક રસોડામાં ભોજન, તથા યાજન, અધ્યાપન,
વિવાહ અને સહભોજન આ નવ સંસર્ગ ગણાવ્યા છે, તેમાં પ્રથમ એક શય્યા
આદિ પાંચ સંસર્ગ છે અને યાજન, અધ્યાપન, વિવાહ અને સહ ભોજન
રૂપ સંસર્ગ તો દેવલ સ્મૃતિથી સઘઃ (તરત જ) પતિત કરવાવાળા છે, એમાં
કંઈ પણ સંદેહ નથી. પાતકીનું પાપ સંસર્ગીમાં શી રીતે આવે છે, તે સંબંધમાં
દેવલ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે સંલપઃ સ્પર્શનિઃશ્વાસસહયાનાશનાસનાત્ । યાજનાધ્યાપ-
નાદ્ યૌનાત્ પાપં સંક્રમતે નૃણામ્ ॥ અર્થ-પરસ્પર વાત કરવાથી, પરસ્પર અડક-
વાથી, પરસ્પર નાસિકાનો શ્વાસ જવાથી, એક સ્વારી, એકત્ર ભોજન, એક
આસન (ગાદી) પર બેસવાથી, યાજન, અધ્યાપન, વિવાહ એ સંસર્ગોથી પાત-
કીનું પાપ સંસર્ગીમાં આવે છે.

હવે એ પણ જોવું જોઈયે કે, ઉક્ત સંસર્ગો (ઉપર જણાવેલાં સંસર્ગો)
વાળા તથા મ્લેચ્છ વા પતિત એમાંથી કોઈની સાથે સંગ કરવો નહિ જોઈયે.
કેમકે એ સંસર્ગ જે મ્લેચ્છ વા પતિતની સાથે કરવામાં આવે તેના પાપનો
ભાગી તે પુરુષ (સંસર્ગ કરનાર) થાય છે. એમ ઉપર જણાવેલા દેવલ સ્મૃ-
તિના પ્રમાણથી બોધિત થાય છે. વળી પતિતના સંસર્ગ બાબદમાં કહ્યું છે કે
સ તત્સ્યેવ વ્રતં કુર્યાત્ પાદહીનં ચરેત્સોઽપિ इत्यादि” વાક્યથી પાપીના બરાબર અથવા
ચતુર્થાંશ આણું સંસર્ગીએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈયે, એવો ધર્મશાસ્ત્રોમાં સંસ-
ર્ગોના વિષયમાં નિસ્તાર (નિર્ણય) કરેલો છે. મ્લેચ્છ સંસર્ગની બાબદમાં તો
મ્લેચ્છને શુદ્ધ કરવાવાળું કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત ધર્મશાસ્ત્રમાં માલમ પડતું જ
નથી. તેથી કરીને ધર્મશાસ્ત્રકારોનો આશય એવો માલમ પડે છે કે, મ્લેચ્છ
સંસર્ગીનો નિસ્તાર (નિવારણનો ઉપાય) નથી. (યાને તે શુદ્ધ થઈ
શકે જ નહિ.) પરંતુ અત્રે કેટલીક શંકાઓ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તેનો નિર્ણય
પ્રશ્નોત્તરદ્વારા દર્શાવીએ છીએ.

પ્રશ્ન-“ચાણ્ડાલાન્ત્યસ્ત્રિયો ગત્વા” ઇત્યાદિ વચનમાં કહેલા ચાણ્ડાલાન્ત
ભોજનનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત મ્લેચ્છ સહ ભોજનનું પણ શોધક
થાય કે નહિ ?

ઉત્તર-નહિ. કેમકે એ વાક્યમાં સહ ભોજનરૂપ સંસર્ગ કહ્યો નથી.

પ્રશ્ન-બ્રહ્મવધાદિ મહા પાતકની અપેક્ષા મ્લેચ્છ સહ ભોજનથી અધિક
નથી તો બ્રહ્મવધાદિ પાતકનું જે શોધક પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તે એનું પણ શોધક
નહિ થઈ શકે ?

ઉત્તર-નહિ, કેમકે મનુષ્યે “જ્ઞાનાત્ સામ્યન્તુ ગચ્છતિ” (જ્ઞાનપૂર્વક
ચાણ્ડાલાન્ત ભોજન આદિ પાપથી પાપીને ચાણ્ડાલની સમાનતા મળે
છે) એ અંશમાં ન્યાત જાતના વ્યવહાર રોકવામાં બ્રહ્મવધાદિ મહા પાતકની
અપેક્ષા એવા પાપોમાં અધિકતા દેખાતી છે, એથી કરીને બ્રહ્મવધાદિ મહા
પાતકના પ્રાયશ્ચિત્તથી એની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી, તેમ જ અનાદિકાલથી
આજ સુધી એવો વ્યવહાર (રૂઠિ) પ્રચલિત છે કે જે મ્લેચ્છ સહભોજ થયા
હોય તે મ્લેચ્છ થઈ જાય છે. અને તે ન્યાત જાતના કોઈ પણ વ્યવહારમાં
ભાગ લઈ શકતા દેખાતા નથી.

પ્રશ્ન-એક પાત્ર (વાસણ) માં એકઠા ભોજન રૂપ જે સહ ભોજન
પતિત કરવાવાળું છે, તે યુરોપાદિ જવાવાળાને થતું નથી. તો તે કેમ પતિત
થઈ શકે ?

ઉત્તર-જ્યાં એઠાં જુઠાં આદિનો કંઈ પણ વિચાર નહિ હોય તેમ જ
એઠાં વાસણને મૃતિકા (માટી) આદિથી શુદ્ધ કરવાનો રિવાજ ન હોય ત્યાં
એવા એઠાં વાસણમાં જે ભોજન હોય તે સહભોજનની તુલ્ય કહેવાય છે.
વાસ્તવિક રીતે તો એથી પણ અધિક ઘૂણને તુલ્ય ત છે.

પ્રશ્ન-મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “ચાણ્ડાલાન્ત્યસ્ત્રિયો ગત્વા મુક્ત્વાચ પ્રતિગૃહ્ય ચ ।
પતત્યજ્ઞાનતો વિપ્રો જ્ઞાનાત્ સામ્યન્તુ ગચ્છતિ” અર્થ-જે ચાણ્ડાલ અથવા અન્યજ સ્ત્રી
સાથે ભૂલથી ગમન કરે, યા ભૂલથી તેની સાથે ખાય, યા ભૂલથી તેનું દાન
લે તે બ્રાહ્મણ પતિત થાય છે. અને જાણી બુજીને ઉક્ત કાર્ય કરે તેની સાથે સંગ
કરવાથી તો તેની સમાનતા પામે છે.” આ વાક્યદ્વારા ચાણ્ડાલ સિદ્ધાન્ત
ભોજન આદિ પાપોથી સંસર્ગીને સમતા (બરાબરી) મળે છે, પરંતુ મ્લેચ્છના
સહ ભોજનથી સંસર્ગીને મ્લેચ્છની સમતા (બરાબરી) થાય છે એમાં તો કોઈ
પ્રમાણ નથી (તો તે કેમ) ?

ઉત્તર-છે. યાજ્ઞવલ્કયમાં કહ્યું છે કે “ચાણ્ડાલપુત્રકસમ્લેચ્છમિલ્લપારસિકા
દિકાન્ । મહાપાતકિનશ્ચૈવ સ્પૃષ્ટવા સ્નાયાત્ સચૈલકઃ ॥” અર્થ-ચાણ્ડાલ, પુલ્કસ, મ્લેચ્છ,

ભિલ્લ, પારસી આદિ તથા મહા પાતકી એનો સ્પર્શ થવાથી વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરવું જોઈએ, આ વાક્યમાં ચાંદાલ અને મ્લેચ્છની સમતા બતાવેલી છે. જેમ ચાંદાલાન ભોજનથી સંસર્ગીને સમતા લાગુ પડે છે, તેમ મ્લેચ્છ સહભોજને પણ મ્લેચ્છની સમાન જાણવી જોઈએ. કારણ કે ઉંશના વાક્યમાં કહ્યું છે કે બહુનામેકધર્મામેકસ્યાપિ યદુચ્યતે-। સર્વેષાં તદમવેત કાર્યમેકરૂપાંહિ તે સ્મૃતા इति॥ અર્થ:-જે વાક્યમાં અનેક સમાન ધર્મીઓની એકત્ર ગણના કરી છે, તેમાંથી એકને માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત બીજાઓને માટે પણ છે. કેમકે તેઓ સર્વ સમાન ધર્મવાળા છે.” આ કારણથી સમાન ધર્મીઓમાં એકનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત છે તે બીજાને માટે પણ હોય છે. એવા ઔશનસ ન્યાયી ચાંદાલ યા મ્લેચ્છ એમાંના એકના નામથી જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું હોય તે બીજાને પણ લાગુ પડે એવી રીતે ધર્મ શાસ્ત્રકારોએ સિદ્ધાંત કર્યો છે. (આ પરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે મ્લેચ્છના સહ ભોજનથી સંસર્ગી મ્લેચ્છની તુલ્ય થાય છે અને મ્લેચ્છને શુદ્ધ કરવાવાળું કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત ધર્મશાસ્ત્રમાં મળતું નથી. તેથી ધર્મ શાસ્ત્રકારોના વિચાર મુજબ મ્લેચ્છ સહભોજ ન્યાત જાતના ખાન પાનાદિ કોઈ પણ વ્યવહારને યોગ્ય થઈ શકતો નથી.)

મ્લેચ્છોચ્છિષ્ટ (મ્લેચ્છના એકાં) ભોજન સંબંધી વિચાર.

આ વિષયમાં અંગિરાનું વાક્ય એવું છે કે “ચાળ્લાલપીતાદીના-મુચ્છિષ્ટાન્નસ્ય મક્ષણે । ચાન્દ્રાયણં ચરેદ્વિપ્રઃ ક્ષત્રઃ સાન્તપનં ચરેત્ ॥ ષડ્રાત્રં ચ ત્રિરાત્રં ચ વર્ણયોરનુપૂર્વશઃ ॥ અર્થ:-એકવાર મ્લેચ્છોચ્છિષ્ટ ભોજન ખાવાથી બ્રાહ્મણને ચાન્દ્રાયણ વ્રત, ક્ષત્રીયને સાન્તપન વ્રત, વૈશ્યને છ રાત્રનું વ્રત અને શૂદ્રને ત્રણ રાત્રનું વ્રત કરવું જોઈએ. આમાં પ્રાયશ્ચિત્તના વિષયમાં ચાંદાલ વા મ્લેચ્છની સમાનતા કહી છે. એની વ્યવસ્થા ઉપર જાણવી ગયા છઈએ એટલા માટે ચાંદાલોચ્છિષ્ટ ભોજનમાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તે મ્લેચ્છોચ્છિષ્ટ ભોજનમાં કરવું જોઈએ. એમાં કંઈ પણ વિવાદ નથી. આ વિષયમાં ધર્મ શાસ્ત્રનો એવો સિદ્ધાંત છે કે, અનુચ્છિષ્ટ ભોજનથી ઉચ્છિષ્ટ ભોજનમાં બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. મનુસુમનુના વાક્યમાં જણાવ્યું છે કે, અનુચ્છિષ્ટ ચાંદાલાનનું અજ્ઞાનપૂર્વક ઉડતાલીસ વખત ભોજન કરવાથી પાતિત્ય આવે છે, તો ચોવીસ વખત ઉચ્છિષ્ટ ભોજન ખાવાથી પાતિત્ય લાગે તેમાં શી નવાઈ? ઉડતાલીસ વખત ભોજન કરવાથી તો અવશ્ય પાતિત્ય આવે અને અનાથી બમણું અર્થાત્ છનુંવાર કરવાથી મ્લેચ્છની બરાબર થઈ જવાય છે. એમાં કંઈ કોઈને કોઈ પણ

પ્રકારની શંકાનો અવસર રહેતો નથી. (મ્લેચ્છોચ્છિષ્ટ ભોજનથી મ્લેચ્છની સમાનતા થાય છે અને મ્લેચ્છને શુદ્ધ કરનાર પ્રાયશ્ચિત્તજ નથી તો પછી મ્લેચ્છોચ્છિષ્ટ ભોજન કરનાર શુદ્ધ થઈ ન્યાત જાતનો વ્યવહારને, યોગ્ય થઈ શકતો નથી, એ વિવાદ ગ્રસ્ત નથી.)

મ્લેચ્છ સિદ્ધાન્ત (રાંધેલાં ભોજન) સંબંધી વિચાર.

આ વિષયમાં આપસ્તમ્બ વાક્યમાં કહ્યું છે કે “ચાળ્લાલાન્નં યદામુક્તં બ્રાહ્મણાયૈઃ પ્રમાદતઃ । પ્રાયશ્ચિત્તં કથં તત્ર વર્ણે વર્ણે વિધીયતે ॥ ચાન્દ્રાયણં ચરેદ્વિપ્રઃ ક્ષત્રઃ સાન્તપનં ચરેત્ । ષડ્રાત્રં ચ ત્રિરાત્રં ચ વર્ણયોરનુપૂર્વશઃ ॥ અર્થ:-જ્યારે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ ભૂલથી ચાંદાલાન ખાય તો બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોને પૃથક્ પૃથક્ કયું પ્રાયશ્ચિત્ત ઋષિયોએ કહ્યું છે? બ્રાહ્મણ ચાન્દ્રાયણ વ્રત, ક્ષત્રીય સાન્તપનવ્રત, વૈશ્ય છ રાત્રનું વ્રત અને શૂદ્ર ત્રણ રાત્રનું વ્રત કરે અને તે શલ પાણિએ પ્રમાણ આપી લખ્યું છે કે ભૂલથી એક વાર ચાંદાલાન ખાવાથી બ્રાહ્મણને ચાન્દ્રાયણ, તથા આપત્તિ કાલમાં ભૂલથી એક વાર ચાંદાલાન ખાવાથી ક્ષત્રીયને સાન્તપન, વૈશ્યને છ રાત્રનું વ્રત તથા શૂદ્રને ત્રણ રાત્રનું વ્રત કરવું જોઈએ. આ પ્રાયશ્ચિત્ત ચાંદાલના સિદ્ધાન્ત (રાંધેલી રસોઈ) વિષયનું છે, નહિ કે સાત અન્યાવસાયિયો (ચાંદાલ, શ્વપચ, ક્ષતા, સૂત, વૈદેહિક, માગધ, આયોગવ એ સાત પ્રતિલોભસંકર જાતિ અન્યાવસાયિ કહેવાય છે.) મેંના કોઈનું અન્ન જે પુરુષ ખાય છે તેને વિષે અંગિરા વાક્યમાં કહ્યું છે કે અન્યાવસાયિનામન્નમશ્રીયાદ યસ્તુ કામતઃ । સ તુ ચાન્દ્રાયણં કુર્યાત્ તપ્તકૃચ્છમથાપિ વા ॥ ચાળ્લાલઃ શ્વપચઃ ક્ષતા સૂતો વેદેહિકસ્તથા । માગધાયોગવાશ્વૈવ સપ્તૈતેન્યાવસાયિનઃ ॥ અર્થ:-અન્યાવસાયિયોનું કાચું અન્ન સ્વેચ્છાપૂર્વક એક વખત જે ભોજન કરે તો તેને ચાન્દ્રાયણ યા તપકૃચ્છ વ્રત કરવું જોઈએ. આમાં સ્વેચ્છાપૂર્વક ચાંદાલાન ભોજનમાં ચાન્દ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, આથી તો આપસ્તમ્બ અને અંગિરા બંનેનાં વાક્યોમાં પરસ્પર વિરોધ થઈ જાય છે. તો પણ અહિં યદાપિ એમ કહી શકાય છે કે સ્વેચ્છાપૂર્વક એકવાર ભોજનનું પ્રાયશ્ચિત્ત અંગિરાએ બતાવ્યું છે અને ભૂલથી અનેકવાર ભોજન કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપસ્તમ્બે કહ્યું છે, તો પછી એ બેઉ વાક્યોમાં કોઈ પણ પ્રકારે વિરોધ માલમ પડતો નથી, તથાપિ ઉક્ત પ્રકારના બંને વાક્યોની વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર નથી. કારણકે એ બંને વાક્યોના અર્થમાં શલપાણિએ એકવાર ભોજન કરવામાં એજ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. તો પણ એ બંને વાક્ય સંબંધમાં એમ કહેવું ઉચિત છે કે અંગિરાનું વાક્ય ચાંદાલના કાચા અન્ન વિષયનું છે અને આપસ્તમ્બનું વાક્ય ચાંદાલના સિદ્ધાન્ત (રાંધેલા અન્ન) વિષયનું છે. એમ વ્યવસ્થા (શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી) બરાબર લાગુ પડે છે. યદિ કોઈ કહે કે ઉક્ત આપસ્તમ્બ વાક્ય કાચા અન્ન વિષયક

જ છે તો પછી ઉક્ત બંને વાક્યોનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે કોઈ બીજા ઉપાય કરવામાં આવશે તો પછી તો એમજ કહેવું ઉચિત છે કે હીક ત્યારે, તો ભૂલથી એકવાર ચાણલાન ખાવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ચાર ચાન્દ્રાયણુ આહ્વાણુને માટે પણ આપવું પડશે, કેમકે કાચું અન્ન ભોજનની અપેક્ષા હોવાથી રાંધેલા ચાણલાન ભોજનથી ચાર ગણું અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. ઉક્ત અર્થ કરવામાં તો જે સિદ્ધાંત કરવો છે તે થોડા ભોજનથી જ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન—આપસ્તમ્બના વાક્યથી ચાણલા સિદ્ધાન્ત (રાંધેલું અન્ન)નું પ્રાયશ્ચિત્ત ચાન્દ્રાયણુ કહ્યું છે અને વિષ્ણુવાક્યથી ચાણલા સિદ્ધાન્ત ભોજનનું પ્રાયશ્ચિત્ત પરાકવ્રત કહ્યું છે તો પછી એ બંને વાક્યોમાં પરસ્પર વિરોધ કેમ?

ઉત્તર—વિરોધ નથી, કેમકે શૂલપાણિએ ઉક્ત વિષ્ણુ વાક્ય બલાત્કારથી ચાણલાન ભોજનના વિષયમાં લાગુ પાડ્યું છે, અર્થાત્ બલાત્કારથી ચાણલાન ભોજન કરવાથી પરાક પ્રાયશ્ચિત્ત છે અને ભૂલથી એકવાર ભોજનમાં ચાન્દ્રાયણુ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

પ્રશ્ન—મનુએ તો અજ્ઞાનકૃત ચાણલાન ભોજનાદિ પ્રત્યેક પાપોનું બાર વર્ષના સાધ્યવ્રતથી નિવૃત્તિ કહી છે. અને જ્ઞાનકૃત ઉક્ત પાપોમાં તો ચોવીસ વર્ષનું સાધ્યવ્રતરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત પરલોક શુદ્ધિને માટે હોય તોપણ આ જન્મમાં ન્યાત જાતના વ્યવહારની અયોગ્યતારૂપ સમતા બની રહે છે એમ કહ્યું છે અને આપસ્તમ્બે તો ઉક્ત ભોજનનું ચાન્દ્રાયણુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત એમ કહ્યું છે અને આપસ્તમ્બનાં વાક્યોમાં પરસ્પર વિરોધ કેમ?

ઉત્તર—હીક છે. પરંતુ એ બંને વાક્યોનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે શૂલપાણિએ માનવ (મનુ) વાક્યનો અર્થ ઉડતાલીશવાર અજ્ઞાનકૃત ચાણલાન ભોજન કરવાથી પાતિત્ય થાય છે અને જ્ઞાનપૂર્વક કરવાથી એની સમાન (બરોબરી) હોય, એમ ગણી એવી રીતે યથાક્રમ બતાવ્યું છે. એનો આશય એવો છે કે એકવાર ચાણલાન ભોજનમાં આપસ્તમ્બે ચાન્દ્રાયણુ કહ્યું છે અને ચાન્દ્રાયણુની પ્રાતનિધિ (જગ્યાએ) સાડાસાત ઘેતુ (ગાય) થાય છે. તો “પતત્યજ્ઞાનતો વિપ્રઃ” આ વાક્યથી કહેલા પતિતને પાતિત્ય દૂર કરવાવાળા દ્વાદશાષ્ટવ્રત હોય છે. એ દ્વાદશાષ્ટવ્રતની પ્રતિનિધિ (જગ્યાએ) ત્રણસો સાઠ ઘેતુ (ગાય) કહી છે. કેમકે સાડાસાતને ઉડતાલીશે ગુણવાથી ત્રણસો સાઠ થાય છે. એથી કરીને ચાણલાન્યસ્ત્રિયો ગત્વા દિવ્યાદિ મનુવાક્ય ત્રણસો સાઠ થાય છે. એથી કરીને ચાણલાન્યસ્ત્રિયો ગત્વા દિવ્યાદિ મનુવાક્ય ઉડતાલીશવાર ભોજન વિષયક સિદ્ધ થાય છે. આહ્વાણુ ઉડતાલીશવાર ભોજન કરવાથી પતિત થાય છે. વળી પાદોનં ક્ષત્રિયઃ કુર્યાત્ અર્થાત્ (ક્ષત્રીય આહ્વાણુથી એક પાદ ઓછું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે પરંતુ આ પ્રાયશ્ચિત્તને આધારે તો

ક્ષત્રીયને એક પાદ અધિક પાપ થવાથી વૈશ્યને બે પાદ અધિક પાપ થવાથી અને શૂદ્રને ત્રણ પાદ અધિક પાપ થવાથી આહ્વાણુની તુલ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત ન્યાયાનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે અજ્ઞાનથી ક્ષત્રીને સાડવાર ભોજનમાં, વૈશ્યને બોતેરવાર ભોજનમાં અને શૂદ્રને ચોર્યાસીવાર ભોજનમાં આહ્વાણુની તુલ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત લાગુ પડે છે અને જ્ઞાનપૂર્વક કરવાથી તો (બરોબરી) સમતા થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન—ચાણલાન પદથી તો ચાણલાનું અન્ન સમજાય છે, નહિ કે ચાણલાનું રાંધેલું અન્ન, તો પ્રકૃતમાં ચાણલાનને ખરીદી પોતે ખાવાની ખાય તો તે ચાણલાન કેમ કહેવાય?

ઉત્તર—ભોજન વિષયમાં જ્યાં કાચા, પાકા (રાંધેલાં), અન્નનો વિચાર શાસ્ત્ર યા લોક રૂઢીમાં નથી માલમ પડતો, કે આ કોનું અન્ન છે. એ કારણથી ચાણલાનું રાંધેલું અન્ન કોઈ પણ પ્રકારે લઈ ખાવાથી ચાણલાન ભોજન સિદ્ધ થાય છે. દાખલા તરીકે “મોચીનો ભાત તમે ખાધો” આમ કહેવાથી મોચીનો ભાત તો ખાધો નથી પરંતુ તેની કનેથી ખરીદ કરી ખાધો છે. એમ સમાધાન કરવાથી કંઈ ઉક્ત કલંકથી કોઈ પણ પુરૂષ આ લોકમાં નિર્દોષ રી શકતો નથી. હવે આ વિચારથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે ચોર્યાસીવાર અજ્ઞાન પૂર્વક ભેદ્ય સિદ્ધાન્ત ભોજનથી સત્ શૂદ્ર પણ પતિત થાય છે અને જ્ઞાન પૂર્વક કરવાથી તો એની સમાન (બરોબરીએ) થઈ જાય છે. એ મુજબ યુરોપ, અમેરિકા જનારાઓ અનેકવાર ભેદ્ય સિદ્ધાન્ત (રાંધેલું) ભોજન કરવાથી પતિત થઈ તેઓની સમાન (બરોબરીએ) થઈ જતા હોવાથી તેઓ ન્યાત જાતના વ્યવહાર માટે અયોગ્ય ન થાય? (થાય છે જ.)

ભેદ્ય સ્પૃષ્ટાન ભોજન સંબંધી વિચાર.

આ બાબતમાં એટલું તો જણાવવું બરાબર છે કે યુરોપ, અમેરિકા આદિ પરદ્રીપમાં જનારાઓને ભેદ્ય સ્પૃષ્ટાન ભોજન તો અવશ્ય કરવું પડે છે. ઉક્ત વિષયમાં શંખ વાક્યમાં કહ્યું છે કે, અમેચ્યપતિતચાણ્ડાલપુલ્કસ-રજસ્વલાવધૂતકુણિકુષ્ઠિકુનાલિસંસ્પૃષ્ટાનિ મુક્ત્વા કૃચ્છં ચરોદિતિ અર્થ—અમેચ્ય (અશુચિ), પતિત, ચાણલા, પુલ્કસ, રજસ્વલા, અવધૂત (અધોરી આદિ) કુણિ (આંગળી વગરના), કુષ્ઠિ, કુનખી (સડેલા નખવાળા) આવાનું અડકેલું એકવાર ભોજન કરવાથી કૃચ્છ્ર વ્રત કરવું જોઈએ. આ શંખ વાક્યથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે એકવાર સ્પૃષ્ટ (અડકેલું) ભોજન કરવાથી કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, તો ચાણલા તથા ભેદ્ય સ્પૃષ્ટાન (અડકેલાં) ભોજનના અભ્યાસ (અનેકવાર) કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્તની આવૃત્તિ થઈ જાય છે તો પ્રાયશ્ચિત્તની

સંખ્યા તેમજ એનું અનુદાન કહાં તક કરી શકે? નહિ જ થાય. (આથી યુરોપાદિ જનારાને માસ, છ માસ, વર્ષ કે એ પાંચ સાત વર્ષ અથવા તથા ન્યૂનાધિક ન્યાં સૂધી તે ત્યાં રહે ત્યાં સૂધી મ્લેચ્છ સ્પૃષ્ટાન્ત ભોજન કરવાથી તે પાતકી બને છે, અને તેમા પ્રાયશ્ચિત્તની આવૃત્તિ થતી હોવાથી તે ન્યાત જાતના વ્યવહારને યોગ્ય ગણાતો નથી.)

મ્લેચ્છ દેશવાસ વિચાર.

આ વિષય સંખ્યામાં બૃહસ્પતિ વાક્યમાં કહ્યું છે કે “પતિતાનાં ગૃહે ગત્વા મુક્ત્વા ચ પ્રતિગૃહ્ય ચ । માસોપવાસં કુર્વીત ન્વાન્દ્રાયણમથાપિ વા ॥ અર્થ— પતિતને ઘેર એકવાર જાય વો તેનું અન્ન એકવાર ખાય વા તેનું દાન લે તો એક માસ સૂધી ઉપવાસ કરવા જોઈએ અથવા ચાન્દ્રાયણ વ્રત કરવું જોઈએ. હવે મ્લેચ્છ દેશ વાસના સંખ્યામાં વિચાર કરતાં ઉપરના બૃહસ્પતિ વાક્યથી તો પતિતને ઘેર પગ મૂકનાર દોષિત કહે છે અને તેને એક માસ સૂધી ઉપવાસ અથવા ચાન્દ્રાયણ વ્રત કરવું જોઈએ છે. તો જે દેશમાં મ્લેચ્છ માત્રનો અનાદિકાલથી નિવાસ છે, તે દેશમાં વાસ કરનાર (જઈ રહેનાર) ને અને મ્લેચ્છના ધરમાં ધણો વખત વાસ તથા ભોજન કરનારને કયું પ્રાયશ્ચિત્ત શોધક હોય? (કાંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્તથી તે શુદ્ધ થઈ શકતો નથી.) એવી રીતે યુરોપાદિ દેશમાં જનારાઓને ગોમાંસાદિ અભક્ષ્ય ભક્ષણ અને મદ્ય આદિ અપેયપાન આદિ ધણાં અકર્તવ્ય કર્મો કરવાનો પણ સંહોભવ ય છે. તથા ચાતુર્વર્ણ્યોમાં એવાઓની ન્યાત જાતના વ્યવહારમાં યોગ્યતા હોતી નથી, એમ ઉક્ત વિચારોથી સિદ્ધાંત થાય છે. અર્થાત્ એવા પુરુષોની ન્યાત જાતના ખાન પાનાદિ કોઈ પણ વ્યવહારમાં યોગ્યતા શાસ્ત્રાનુસાર ન હોવાથી ચાતુર્વર્ણ્યો (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીય, વૈશ્ય, અને સત્ત્વદ્ર) એ તેવાઓનો સ્વીકાર કરવો નહિ.

અહિં આ જન્મ પાપનું શોધક પડખદ પ્રાયશ્ચિત્ત “જન્મપ્રમુત્તિ પાપાની-ત્યાદિ” વાક્યથી કહ્યું છે તો પણ આ પડખદ પ્રાયશ્ચિત્ત કેવા પાપોનું શોધક હોય છે, તે વાત ત્યાંજ મિતાક્ષરામાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છે. વિસ્તાર થવાના ભયથી અત્રે લખવામાં આવતું નથી.

વિદાયતગમનના વિષયમાં વ્યવસ્થાનો સારાંશ.

આ દેશના જે લોક (દ્વિજ) મ્લેચ્છ, યવન, પતિત ઇત્યાદિની સાથે ખાય છે, તેમજ અશુદ્ધપાન વા અભક્ષ્ય ભક્ષણ ધણા દિવસોથી કરે છે તથા મ્લેચ્છ, યવન ઇત્યાદિનાં એઠાં વાસણમાં ખાય છે અને દૂર દેશમાં જઈ રહે છે તેમજ સમુદ્રયાત્રા કરે છે તથા ખીજ દેશોમાં રહેતી વખતે વર્ણશ્રમ ધર્મના

આચારની વ્યવસ્થાને લાત મારે છે (આચારબ્રહ્મ થાય છે), તેમજ એવા દૂર દેશોમાં એ, ત્રણ વા પાંચ છ વર્ષ સૂધી નિવાસ કરી સ્વદેશમાં પાછા ફરે છે તો તેવા લોક (દ્વિજ) પોતપોતાની ન્યાત જાતની સાથે ખાનપાનાદિ વ્યવહાર કરી શકે કે નહિ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ધર્મશાસ્ત્રનો જાણકાર તો એવોજ આપશે કે “કદિનહિ” કેમકે ઉપર જે જે દૂરાચાર કહેવામાં આવ્યા છે, તેમાંના એકનો પણ જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાં (પરદ્વીપ) જનારાથી દોષ થયા વગર રહેનાર નથી. તેથી તે મહાપાતકી થાય છે. એ કારણથી એવાની સાથે કદી પણ ન્યાત જાતનો ખાનપાનાદિ વ્યવહાર કરવો ઉચિત નથી.

વળી દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય અને વૈશ્ય) લોકને માટે તો કેવળ એક સમુદ્રયાન કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કાંધાથી પણ ન્યાત જાતના ખાનપાનાદિ વ્યવહારની અયોગ્યતા કહેવામાં આવેલી છે. કેમકે સમુદ્રયાન અનેક અનર્થનું કારણ છે. (તીર્થયાત્રામાં સમુદ્રયાનનો નિષેધ ધર્મશાસ્ત્રમાં નથી.) જેમ પ્રાયશ્ચિત્તકાણ્ડમાં પરાશર અને ખીજ ઋષિ મુનિઓએ લખ્યું છે કે (અમુક અમુક કામ કરનારને અમુક અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત છે) યવન, મ્લેચ્છ, ચાણકાલ, પતિત આદિના બનાવેલા વાવ, કુવા આદિનું જલપાન (પાણી પીવા) નો નિષેધ છે. આ વચનોમાં બ્રાહ્મણને માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવેલું છે તે શુદ્ધ સૂધી દરેક વર્ણને માટે એક પાદ ઝોણું કરવું જોઈએ. આગલ જે એ ઋષિઓનાં વચનો લખ્યાં છે તેમાં ગોમાંસ ભક્ષણ, યવન, મ્લેચ્છ, પતિતની પંક્તિમાં અથવા તેની સાથે અથવા તેનું એકું ભોજન કરવું, અપેયપાન, અશુચિનો સંસર્ગ એ બધા અધમ સંસર્ગ પતિત થવાનાં કારણો છે, તેથી એ વાતોને અશુદ્ધ કહી છે. તેથી જ કહ્યું છે કે “ઉપપાતકમમ્યસ્તં મહાપાતકવદ્ભવેત્ । આમાંની એક પણ જો કોઈ જ્ઞાન પૂર્વક (જાણી જોઈને) ધણો વખત કરે તો તેથી તે સ્વજાતિથી બ્રહ્મ થઈ જાય છે. એટલા માટે એવા આદમીનો વર્ણશ્રમધારી લોકોએ ત્યાગ કરવો ઉચિતજ છે. તેથી ધર્મશાસ્ત્રકારોએ સમુદ્રયાનને અનેક મોટા મોટા અનર્થોની ઉત્પત્તિ કરવાવાળું જાણી એવી સંમતિ આપી છે કે “સમુદ્રયાન કરનાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તોપણ તે ન્યાત જાતના ખાનપાનાદિ વ્યવહારને યોગ્ય થતો નથી. ધર્મને તથા સમયને જાણનાર ઋષિ મુનિઓએ કલિકાલના પ્રારંભમાં લોકરક્ષાને વાસ્તે ધર્મનો વિચાર કરી એવી વ્યવસ્થા કરી નીચે જણાવેલી બાબતોને આ કલિકાલમાં વર્જીત કરવા આજ્ઞા કરી છે. પરાશર માધવીયમાં લખ્યું છે કે “આતતાયી બ્રાહ્મણને ધર્મ યુદ્ધમાં મારવાનું, દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય અને વૈશ્ય) નું સમુદ્રમાં વાહન મારફતે જવું (એમ કરવાવાળા બ્રહ્મજ રહે છે.) કદી શુદ્ધ પણ કર-

